

Pojetí subjektu (Výklad z disertační práce) [1956]

Předneseno na semináři prof. PhDr. J. B. Kozáka, Praha, poprvé 9. 10. 1956, začátek 16.30, a dále 30. 10. a 13. 11. (Účastnili se mj. prof. Kozák, Dr. Miškovská, Dr. Klimentěvová-Otýsová, Dr. Kučera, Dr. Bureš, Dr. Hejdánek a další; po druhé a později např. také prof. Zich, Dr. Zeman a jiní.)

Obsah

01. Rozvrh
02. souvislost s J. B. K.
03. kontextualismus
04. souvislosti
05. nesouvislosti
06. jednota světa
07. pluralita světa
08. vnější a vnitřní vztahy
09. subjekt a souvislosti
10. subjekt a dění
11. kreativita
12. dvojí „nové“
13. universum není subjekt
14. absolutní kreativita
15. akce jako přesahování
16. jednota vnitřní integrací
17. pluralita světa založena subjektivně
18. není vesmírné aktivity
19. akce reakcí?
20. skutečnost vnitřního

1.

Nejlepším způsobem, jak srozumitelně a přehledně ukázat své myšlenky, je obvykle polemika s nějakým známým pojetím. Prosím o prominutí, že tak pro stručnost neučiním a že můj výklad bude poněkud suchý a abstraktní. Zůstanu u nejdůležitějších bodů svého pojetí subjektu, a souvislosti s další problematikou jenom naznačím. Zvláště pak pominu většinou noetické důsledky a přidržím se problematiky ontologické.

2.

Samo východisko je pak zásadně věcí výběru. Vyjít můžeme odkudkoli, i když snad cesta není vždy stejně snadná a dobře sledovatelná. Nejpřesvědčivější je ovšem analýza dobře známých věcí kolem nás a analýza výsledků, k nimž dospěly různé vědecké disciplíny. Jestliže – opět pro stručnost – zvolím jinou cestu, která bude v podstatě založena na kritice některých pojmů moderní vědy, je to proto, že tady asi nebude sporu

o principy. I když jsem se vždy opíral i o jiné české myslitele, přece mým hlavním žijícím učitelem byl prof. Kozák, jehož kritický realismus mi byl vždy blízký, nejbližší. Proto mohu spoustu společných věcí předpokládat. Je tím však dán i opak: na základě tak širokého konsenzu mohu ukázat i na takové body, v nichž se od svého učitele liším.

3.

Kritických realistů je celá řada; profesor Kozák označuje dnes svou filosofii blíže jako kontextualismus. (Na kontextualistické platformě má být vypracována i řada studií, které by se seskupily kolem systematického výkladu prof. Kozáka.) Soudím, že bude proto nejvhodnější, když začnu kritickými poznámkami k pojmům jako je všeobecná souvislost či souvislost všeho se vším a z toho vyvozovaná jednota univerza.

4.

Moderní zdůraznění vesmírně spleti souvislostí, jež vedou odevšad a všude, míří často k závěru, že universum je jedním jediným tkanivem, v němž je každá jeho část, i když ne staticky, přece jenom pevně a neoddělitelně zaklenuta. Proto prý každý pokus o oddělení, odloučení, osamostatnění je předem odsouzen k nezdaru, poněvadž musí zůstat v oblasti pojmů pro svou vrcholnou nepřiměřenost skutečném stavu věcí. Odloučení je reálně nemožné; jak už řekl Anaxagoras, „nejsou od sebe odloučeny věci v jednom světě ani utáty sekýrou“. Vše souvisí se vším, říká se dnes.

5.

Přitom se zapomíná často, velmi často na druhou, stejně důležitou věc, jako jsou souvislosti, totiž jejich opak, nesouvislosti. Musíme ovšem vidět jedno: právě tak jako neexistuje nějaká univerzální, vše zahrnující a vše vyčerpávající souvislost, která by zapojovala každou věc (nebo proces apod.) do kontextu se vším, s celkem, s universem, právě tak neexistuje ani její opak, totiž všeobecná, univerzální, absolutní nesouvislost, která by oddělovala věc ode všech ostatních, od celého universa. Pokud zůstává teze o všeobecné souvislosti věcí, resp. procesů, dějů v mezích správnosti, má negativní charakter: znamená jenom popření absolutní nesouvislosti *a nic víc*. Každý pokus o vyvození nějaké jednoty světa (universa) z této teze je překročením těchto mezí, a tedy krokem do nesprávnosti: znamená totiž předpoklad nějaké univerzální souvislosti, která vedle všech souvislostí partikulárních a nad nimi (či v jejich základě) spojuje veškerenstvo v celek. Takový předpoklad pak úplně pomíjí, co je daleko důležitější, než může být jakákoli podobná chudičká univerzální souvislost, totiž mnohost konkrétních jednotlivin, které s ostatními různě a na různé úrovni souvisí i nesouvisí. Vždyť takové souvislosti (plurál!) jsou, jak se zdá, právě pro konkrétnost a jednotlivost věcí a procesů významnější než jejich souvislosti.

Ve své práci, která měla za úkol předběžně prozkoumat některé ontologické předpoklady noetického problému, musel jsem se ovšem zabývat stejně nesouvislostmi jako souvislostmi.

7.

Rozmanitost, členitost a kvalitativní rozrůzněnost reality není nikterak postižena či rušena vší tou spleť souvislostí, o nichž mluvíme. Naopak, proniká i tam a uplatňuje se právě v tom, že je činí partikulárními a jednostrannými, a nese s sebou takové předěly typů a úrovní, které učiní jakékoli absolutní stmelení universa iluzorním.

8.

Pluralita světa spadá v jedno s existencí tzv. vnějších vztahů a souvislostí. Pojmeme-li totiž universum radikálně jako jednotu, není v něm místa pro vnější vztahy. Vnější vztah je možný jen tam, kde je místo, prostor (ne nutně ve smyslu geometrickém), vzniklý jakýmsi soustředěním vzájemně se pronikajících dějů, procesů, polí a souvislostí do rozličných ohnisek, center. Toto soustředění je dalším významným faktem, který si žádá naší pozornosti. Nenajdeme sice osamocené soustavy, z nichž každá je připoutána k svému středu a zároveň bez jakékoli souvislosti k jiným soustavám. Nicméně ony nejrozmanitější souvislosti, které od každé soustavy i každé její složky směřují na všechny strany, nejsou souvislostmi jediného typu, nejsou ani na jediné úrovni a mají různý význam, různou důležitost a podstatnost. Podstatné vztahy ukazují pravidelně jedním směrem: míří k onomu středu, který je vlastním středem (jejich středem) a proti němuž stojí středy a soustavy cizí. Vztahy k vlastnímu středu jsou charakteru vnitřního, k jiným středům resp. soustavám charakteru vnějšího.

9.

Soustavu či organizaci událostí, dějů, procesů a souvislostí jednotně soustředěných (s jediným středem) nazývám subjektem. Tím termínem chci naznačit, že není jen povrch věcí, nýbrž vskutku i to, co je pod ním: neboť pod vnějšími vztahy věcnými, objektními jsou ještě relace vnitřní, subjektí. U každé věci najdeme nekonečnou rozmanitost jejích souvislostí s jinými věcmi, avšak věc není pouhým souhrnem nebo spleť, uzlem veškerých souvislostí, do nichž je zaklesnuta, nýbrž je tu také věc sama, tj. právě něco, co je „pod“ těmito pro ni vnějšími souvislostmi a „za“ nimi, co je ve věci, co je věc jako subjekt.

10.

Bylo by ovšem nepochopitelným, kdybychom tuto věc samu čili věc jako subjekt chápali jako něco, co trvá uprostřed změn, které se dějí jen na povrchu. Subjekt sám je změnou, je děním, resp. děje se, je procesem,

událostí. Jestliže přece trvá, není to pro jeho neměnnost, nýbrž proto, že se aktivně uchovává, že není orientován ve své událostnosti a procesuálnosti prostě odněkud někam, nýbrž od sebe někam, což eo ipso znamená současně i od sebe k sobě. To je základ sebeobnovování.

(až sem čteno 9. 10. 56; další čteno 30. 10. 56)

11.

Dříve než můžeme přistoupit k zhodnocení významu subjektů v universu, musíme se na chvíli zaměřit na otázku změny, proměnlivosti věcí. Universum je dějící se universum; není v něm místa nehnutého, věčně stejného. Není v něm ani přesně stejných situací, které by se rekurentně vracely. Z toho činí prof. Kozák závěr, že universum je nadáno kreační mohutností, kreativitou. Předpokládá, že i některé vyšší složky universa mají část takové kreační schopnosti; absolutní kreativitou však vybavuje jen universum jako celek.

12.

Tento závěr ovšem není čistou dedukcí, nýbrž spíše než na premise radikální proměnlivosti stojí na zkušenosti moderní vědy, která onu kreativitu doslova hmatá, nahmatává ve svých zkoumáních biologických a paleontologických, ale s menší zřetelností a jistotou dokonce i v atomově fyzikálních (kvantových). Je totiž dvojí změna, dvojí „nové“: může jít především o novou kombinaci starých prvků. Tak kupř. nechme dva body otáčet se kolem téhož středu ve vzdálenostech, jejichž poměr je iracionální veličinou. Každý okamžik až na věčnost (donekonečna) bude vždy čímsi novým v tomto chudším smyslu, neboť nikdy nenastane táž sestava (při pevných osách, tj. v orientovaném prostoru). Na druhé straně však znamená nové něco víc, totiž novou kvalitu, novou strukturu, skutečnou invenci, která je tvůrčím aktem.

13.

Zde se ve svém pojetí liším od prof. Kozáka. Universum není celek, není subjekt; alespoň není důvodu, není argumentu, který by se opíral o poznání a který by nás k této domněnce vedl. (Pouhá analogie.) Nemůže být proto nadáno kreativitou, kterou vyhrazuji pro subjekty.

14.

Subjekty podle své úrovně jsou nadány kvalitnější či méně kvalitní, složitější či méně složitou kreativitou. Pojem absolutní kreativity nepovažuji za odůvodněný; jde pouze o úhrn jednotlivých kreačních aktů jako projevu kreačních schopností jednotlivých subjektů.

(zde ukončeno před delší diskusí; čtení pokračovalo 13. 11. 56)

15.

Subjekt totiž je dějící se (pokračující) struktura, která má svůj vnitřní a vnější aspekt, subjektní a objektní stránku. A tu se domnívám, že zdrojem veškeré reálné (skutečné) aktivity je vposledu vnitřní, subjektní stránka věcí, kdežto vnější, objektní stránka je zdrojem setrvačnosti. Mám tedy za to, že subjekt je nadán schopností vycházet ze své subjektivity skrze svou objektivitu (vnějšnost) ven do sféry vnějšího světa, okolního prostředí, objektivní reality vůbec. Tato schopnost přesahování či transcendence je přísně aktuální, tj. nebyla konkrétně v subjektu obsažena nějak zavinutě; subjekt nemá v sobě (vnitřně) rozsáhlé rejstříky nekonečných možností svých akcí, nýbrž je pouze nadán touto schopností přesahování čili akcí.

16.

Nejužší svázanost a souvislost vnitřní i vnější stránky subjektu je v tom, že subjekt se vnitřně, tj. subjektivně ustavičně přizpůsobuje vnějším vztahům, v něž vstupuje jako objekt, resp. jako vnější stránka s jinými subjekty-objekty (čili věcmi-subjekty). Proto lze právem říci, jak to činí Whitehead, že každý atom (elektron atd.) se přizpůsobuje např. organismu, jehož je materiálem, resp. součástí. Přizpůsobuje se však vnitřně, tj. nepřestává po své vnější stránce být atomem, ale ve svých „akcích“ ukazuje zřetelně svou subjektivitu, vnitřní přizpůsobenost a přináležitost k danému organismu. Život organismu je právě v souhře těchto akcí jednotlivých složek-subjektů, vnitřně, tj. subjektivně integrovaných a centrovaných, přičemž vnější stránka oněch jednotlivých složek-subjektů slouží jen za vnější oporu, za nástroj živé bytosti jakožto subjektu. Jednota, celkovost organismu kupř. je založena na jednocení vnitřních stránek nižších složek organismu v relativně jediné subjektivitě, přičemž pluralita těchto složek zůstává vnějšně zachována (atomy zůstanou atomy, molekuly molekulami).

17.

Relativní pluralitu světa pojmám jako subjektivně založenou; jediné vnitřní, a tj. právě subjektivní odstup od vnějšnosti, objektivnosti je odstupem skutečným. Naopak bez takového odstupu není subjekt možný a zůstanou nám pouze částice vnitřně homogenní. Celé toto pojetí subjektu je, jak mám za to, jediné možným důsledkem odmítnutí posledních částic vnitřně homogenních, z nichž by sestával svět. Čím je však v podstatě založen odstup subjektu od vnějšího, objektivního světa? Čím se dostává subjekt k sobě?

18.

Už jsem řekl, že subjektivní stránka je zdrojem aktivity. Lze však říci se stejnou oprávněností – a to opět patří rodně do kontextualistického myšlení – i obráceně, že skutečná aktivita teprve zakládá subjektivitu, resp. sám subjekt. A ovšem, neexistuje nějaká nepřetržitá aktivita (podobně jako neexistuje ani nepřetržitá, resp. homogenní setrvačnost). Také aktivita je

zrnitá, tj. existuje – jako vůbec realita – jako jednotliviny a skrze ně. Není žádné vesmírné aktivity vůbec, nýbrž jsou jen jednotlivé akce. Snad nemusím zdůrazňovat, že tím není řečeno nic o tom, že by tyto jednotlivé akce byly izolovány, že by byly bez souvislostí.

19.

Nebudu prodlévat u problému akcí; jen tolik chci poznamenat, že termín prof. Kozáka „reakce“ na místě mé „akce“ je hluboce oprávněn. Zdůrazňuje skutečnost, že každá akce přizpůsobuje své vybavení, svou strukturu a organizaci cíli, jehož chce dosáhnout, a podmínkám, za nichž usiluje o účinnost, tedy v obou případech realitě. Pak skutečně každá akce reaguje, čili je reakcí. Ovšem je třeba také pamatovat, že patří k historickým konotacím obou uvedených termínů, že reakce je odpovědí na akci. Jestliže akci subjektu nazveme reakcí, co bude tedy akcí? Vždyť i akce každého jiného subjektu nutně musíme nazvat reakcemi. Pak nám nezbude nic jiného než termín akce vůbec vyškrtnout ze svého filosofického slovníku. Z toho důvodu, čistě formálního a věci se nedotýkajícího, považuji pro sebe za vhodnější u termínu „akce“ zůstat.

20.

Pro subjekt je podstatné, že se vztahuje vnitřně, subjektivně k oblasti vnější, objektní, tj. že míří ze sebe ven. To znamená: nejen může mířiti ven, nýbrž je natolik subjektem, nakolik ven vskutku míří. Jinými slovy: subjektivní stránka subjektu je jen natolik skutečná, nakolik se uskutečnila. Vnitřní, subjektivní nepoznáme proto přímo, nýbrž na jeho uskutečnění, zvnějšnění, prosazení, realizaci, inkarnaci, a ta je možná jen v akcích a skrze ně. To je důležitá metodická zásada: jenom pomocně nám může být k užitku analýza „mechanismů“ (přeneseně) akce, vlastním předmětem našeho zkoumání musí být vždy její výsledek. (*vyškrtnuta je další věta*: Pro posouzení myšlenky je rozhodující prozkoumání jí samé; tento úkol si nemůžeme redukovat na zkoumání předpokladů, kterými bychom ji vysvětlili – či vlastně odvodili.) To je prostým důsledkem toho, že vnitřní, subjektivní nemůže být předmětem (leč pojmově), a toho, že mezi vnitřní a vnější stránkou téhož subjektu není strohého paralelismu, nýbrž aktivní prevalence subjektiva a setrvačná převaha objektiva. Subjekt je v tom smyslu skutečné konkrétní, totiž srostlice subjektiva a objektiva.

Přepsáno z originálního strojopisu na 2 + 13 lístcích a6, vedeno v evidenci pod číslem 561009-1/6. (Vlastní číslo v evidenci text nedostal – neznámo proč.)

Drobné opravy provedeny při čtení 23. 3. 2011. (lvh)